

TÓTH ÁKOS

A 'vad' én nyomában

ESSZÉ ÉS HAJLSZA

„Mikor meghalt, nem volt semmije.” – kezdi egy József Attiláról szóló írását Pilinszky János¹, s biztosak lehetünk benne, e kijelentésében nemcsak a mindenféle földi javak hiányát, a dokumentumokból jól ismerhető valóságos nyomort és nincstelenséget említi föl, hanem egy olyan nincstre, hiányra alapozott poétika beteljesedését is, mely megfeszítve és kitaratóan látszik összegezni és megérteni százada varázsszóvá nemesült alapélményét, a Semmit. Mikor korának bölcselete szigorú stúdiumokkal próbálta megközelíteni e rejtélyes és az európai szellemtörténetbe régóta visszajáró kísértetet, akkor ő e tanulmányoktól korántsem függetlenül, művészileg organikus módon szemléletessé tette azt, mint az egzisztencia útjának végső állomását, paradox betetőzését. A semmiben vagy a hiányban előálló egészség, teljesség és a 'van' darabossága, sérültsége ellenére a legutolsó versekig nagy erővel igyekezett fenntartani, maradéktalanul, a versekben lefolytatott óriási küzdelmek árán mű és nyelv hitelességének és kompetenciájának hitét. Ha ugyanis ahhoz az ősrégi és rendkívül általános elképzeléshez tartjuk magunkat, mely szerint az élet mindenféle attribútumaival együtt mielőttünk, élők előtt alapvető nyíltságában, sajátként mutatkozik meg, míg a halál törvényszerű elzárttságban, akkor máris a kései József Attila sokféle alakban megújuló, lényegében permanensnek mondható beszédhelyzetét gyakoroljuk. Tisztában volt vele, hogy aki él és ír, nem szólalhat meg egyszersmind biztonságosan a halál nyelvén, a nincsről (a halál emberi karakterű alaptapasztalatáról) nem beszélhet a létező nyelv, s még kevésbé e nyelv(ek) egyike, egyetlen létező nyelve. És mégis, költészetének éppen ez az istenkísértő próbálkozása az, mely legtovább jutott előre azon a képzelt költészettörténeti útvonalon, melyet maga jelölt ki fenomenológiai igényességű költői kíváncsiságával, és amelyet az őt követő fél évszázad számottevő magyar lírája többkevesebb sikerrel bejárt. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a XX. században, ha nem is elsőként és kizárólagosan, de legmesszebbre hatóan ő hívta fel a figyelmet a lírában fellelhető filozófiai potenciálra és az annak elvesztéséből származó veszedelmekre, ő éltette a reményt, hogy a vég / a semmi felől megnyitható és újratárgyalható a már készen kapottan is elégtelen adomány, a lét. Formáink, melyekből felismerhető rokon igyekeztünk, az ő formáira emlékeztetnek (természetesen a formának egy korántsem külsődleges értelmében), és kérdéseink hangsúlya máig az ő hangsúlyait idézi.

Annak az irodalomtudománynak és József Attila-kutatásnak, mely a hatástörténet hasonló feltételezéséből indult ki, s mely az eltelt évtizedek alatt a félbetört és töredékes

¹ Pilinszky János: József Attila emlékkönyvébe – In Uó: Publicisztikai írások, Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 263.

életművet rövid úton a par excellence 'klasszikum' s azzal együttjáró mérték- és mintaadó jelleg lezárt poétikai spektrumán, változathatatlanul helyezte el, régóta vitatott és érdekesítő kérdése a töredék problémája. Vagyis az az egyszerre műfajelméleti, esztétikai, művészetpszichológiai és konkrétan filológiai/textológiai probléma, mely kérdéses funkciójú és igen mozgékony alakváltozataival leginkább ellene hat az imént említett, normatív minőségi és mennyiségi szempontokon alapuló szövegfeldolgozási eljárásoknak. Bár az egész életmű bővelkedik a félbehagyott, alig megkezdett, rögtönzésszerű, alkalmi érvényességű, játékos és halálkomoly rövid költeményekben, a legszigorúbb osztályozásnak is be kell ismernie, hogy e szövegek 'töredék' címszó alatti egyesítésekor számos elfedett, kellően ki nem bontott szövegkezelési eljárás és megelőző osztályozási indíték játszott szerepet. Többen felvetették már, hogy a töredék egyébként is túlterhelt és különféle értelmzői változatokban élő terminusa József Attila esetében egy igen heterogén, minőségileg és poétikailag nehezen egyesíthető szövegcorpus gyűjtőneveként akceptálható csak, ám kevésbé alkalmas az egyes darabok valódi irodalmi identitásának a meghatározására. A filológiai vagy textológiai töredékfogalom különben is kései gyűjtőkategória, mely a mű (jelesül a kész mű) modernkori totalizációjával ellentétes folyamatként voltaképpen felértékelte (információhordozóként, kommentárként) a csökkent értékű, környező „műhelyforgácsokat” is: a gyűjtőgető, archiváló/dokumentáló és kultuszt építő utókor egyik legszebb és leghasznosabb újkori teljesítményeként. A József Attila-filológia eredményei, a folyamatos sajtó alá rendezés és szövegkritikai feltárás természetesen jogosan alkalmaz a töredékhez hasonló besoroló jellegű konstrukciókat, mindazonáltal a versértés aktuális felhívása nem épülhet e sémák automatikus elfogadására, sőt, elképzelhető a töredéknek egy textológiai diskurzuson kívüli, külön elméleti mozgástere, mely az említett műfajfogalmat e líra „kifejlésének” logikájához igazítja. Megállapíthatjuk, hogy az én köré telepített közlésnek az a későmodern verziója, mely József Attilánál elsősorban a kötött vers elvárásában talált önmagára, kései költészetében mintha kevésbé tűrné a hierarchizálhatóság ilyesfajta elképzeléseit, és sokszor saját működésmódjának, lehetőségeinek felülvizsgálatára és megzavarására törekszik. A lezárulás felé közelítő költői életút és az évek múlásával rohamosan növekvő töredék-szám, mely a végzetes 1937-es évben minden addiginál több efféle produktumot hagyott hátra, számos interpretáció esetében elbizonytalanította már a töredék mellékes irodalmi státuszát. Ugyanez a szemlélet viszont e retardált, destruált, törékeny kisformákban szinte ugyanekkor megpillantotta annak lehetőségét, hogy a vallomásra felépített én-narratíva válságos, kései formái, a betegség művekbe fojtott bonyolult öntükrözései és a tudatos(uló) forma utoljára kialakítson egy jelentékeny, eltéveszthetetlen beszédhelyzetet, melyben a mű félbemaradásával küzdő, kiegészítésre mindinkább képtelen alany a töredékben hagyás és a vég előtti vég kérdéseiben merülhet el. Zavarunk mégis érthető, mert poétikailag olyan tömörítéshez jutott el (még „végigírt” verseiben is), mely korában, mint kinyomtatott és olvasható közlési mód majdnem teljesen ismeretlen és szokatlan volt. Az irodalmi közgondolkodás évtizedekkel később Weöres (más irányú és tájolású, de megjelenésében rokon) egy-kétsorosait is csak kuriózumként volt képes elhelyezni. Itt azonban Weöres átütő szellemességével és mindig nyomdakész aforisztikusságával szemben a töredék lételméleti szempontból a kiegészülni képtelen személyiség egy lehetséges műveként mutatkozik, mely (sosem didaktikusan) feltünteteti magán a keletkezését kísérő zavarokat és hiányérzéseket. A sikertelenség, az

életcél-, életeszemély feladása, a különféle neurotikus zavaroknak éppúgy lehet következménye, mint ahogyan tükrözi a töredék: a félbehagyott mű visszahívja és csillapítja a korábbi lelkesültséget, és bemutatja a válságot egy eredménycentrikus, előle mindezidáig gondosan elzárt terepen is: az irodalomban.²

József Attila művészetfilozófiai gondolkodásában (mely az utóbbi időben mind lelke-
sebb és precízebb fogadtatásban részesül) primér módon nem játszik jelentős szerepet a töredék, ez azonban nem elutasítására utal, hanem a kérdésfeltevés irányítvesztettségére: *Irodalom és szocializmus* című nagyigényű szabadelőadásában egy megíratlan költeményből származó, nyilvánvalóan töredékes sorpár hivatott példázni a nyelv művészetére törekvő szemlélet jó és rossz választásait.³ Az intuíciónak ki- és összeválogatásakor nélkülözhetetlen „törvényes véletlent”⁴ mégis szívesebben mutatja be nagyepikai megvalósulásában, Dosztojevszkij és Dosz Passos regényművészetén keresztül: az ihlet lineáris-gyakorlati megközelítése, mely a műhöz vezet, eszerint a költői töredéket az előzmény vagy folytatás nélkül álló egyedi intuíciónak példányának látta, illetve egy olyan kibomlás nélküli kezdőpontnak, amelyhez a kreatív visszatérés valami miatt lehetetlenné válik, folytathatóként nem áll elő újra, valami, ami félkészben a lezártágra pecsétjét viseli máris magán, s ezzel a paradoxonnal egy folyamatos és kibogozhatatlan ontológiai botrány táplálója. Vagyis a töredék tulajdonképpen folytathatatlansága éppúgy származhat az ihlet teljéből (József Attilánál az ihlet persze eleve a teljesség egyik „álneve”), mint a bármilyen jellegű véletlenből. Mert ami a szemlélet számára töredékben marad, az valójában mást sem akar (itt már a versbeli én mindenkorai értékorientációjától elszakadva), mint bemutatni saját kiteljesíthetetlen, mert holisztikusan adott dimenzióit, az alkotás folyamatában benne rejlő nyitott ambivalenciát. Ezáltal pedig a tradicionálistól mind jobban különböző József Attila-i műfogalom lassan a vele járó „világhiány” állandósításának igényévé és merész kísérletévé változik. Számos szövegértelmezés tehát, mely a töredék olvasásakor felfedezi ezt az olvasatban kiegészülő, hiány nélkül létező ideáltípust, jogosan emleget e líra jelentős helyei között nem egy kései töredéket.⁵ A töredék sosem egyértelmű negativitásként, a formát ért „metafizikai” támadás következményeként jelentkezik, hanem a műnek az ihlettel való bonyolult (és egyre bonyolultabb) kapcsolatából tesz láthatóvá bizonyos lépéseket: a töredék-teljesség a tetszőlegesen és állandóan munkáló, de lezárulásra, emberi/antropológiai típusú finalításra képtelen intuíciónak szemléleti formája. A töredékes műalkotást nem annyira a visszamaradás, az el nem jutás szemszögéből kell tehát néznünk, egy kiegészületlen eredet részeként, hanem ellenkezőleg, mindig a már létező indíttatás darabjának, egy totális minoritás és az egész matematikai logikát nélkülöző arányosságának, afféle „minimalia maximának”. S most, hogy a József Attila-i töredéket kivételesen eltávo-

² A skizofrénia ilyen irodalmi nonkomformitását észrevételezi József Attila esetében például Mérei Ferenc egy rövid, hátrahagyott írásában: *Az öngyógyítás József Attila költészetében* – In Magyar Hírlap 1990. jan. 6.

³ Az inkriminált töredék: „A történelem levele / már emelgeti a fedőt.” Ld. József Attila: *Irodalom és szocializmus* – Művészetbölcseleti alapelemek – In *Uő: Tanulmányok, cikkek, levelek*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977, 109.

⁴ Ld. József Attila: [Esztétikai töredékek] – In *Tanulmányok, cikkek, levelek* 309.

⁵ Hogy egy töredék datálásának kérdése érdekes poétikai-stilisztikai vizsgálat kezdőpontja is lehet, arra jó példa: Beney Zsuzsa: *Töredék* – In. *Uő: A gondolat metaforái*, Argumentum Kiadó, 1999, 77–87.

lítottuk primér szövegtani jellemvonásaitól, s beláttuk, hogy kései művészetében e redukció épp annyira logikus következmény, mint amennyire maradandó kétségeink forrása, ideje, hogy közelebről is megbizonyosodjunk minderről egy konkrét példán.

Kiválasztott versünket, a [*Nappal mint földet...*]⁶ kezdetű, címtelen töredéket minden kiadás egybehangzóan az 1937-es év első felére vagy félévére ('37 tavasza–nyara) sorolja be, így a szöveg, mint reprezentatív és fontos felvillanás az adott periódus termésének legelőjén áll.

*Nappal mint földet vad homok,
közöny lep, izzó és konok
a szolgál emberekkel szemben
elepedt kedvem, elapadt nedvem,
elszáradt ág tüze lobog,
a gyűlölet, sívó szívemben.*

*Köröskörül vastórökül
voltak a rozsdás, éles, durva
csillagok a lelkembe szűrve
s mint önvérébe a vad terül,
reszkettem az éjben kinyúlva*

E töredék ereje és a kései művek tömény vonzásából is kiváló apró bravúrja abban állhat, hogy a versszerkezet inkább pár kérdéses eredetű, kifejtés nélküli kép szentviten bemutatása, mint lezárt curriculummá formált lírai magánbeszéd – ami pedig javarészt kitölti az utolsó művek világát. A Németh G. Béla által felismert időszembesítő jelleg vagy az önmegszólító verstípus⁷ ez időszakbeli térnyerése József Attila költészetében, mint láthatjuk, azért hagyott némi helyet az ettől eltérő megformálású, igaz, rendre kisebb jelentőségűnek elkönyvelt darabok számára, többnyire a szintetizáló, nagy művek szűk kánonján kívül. Bár gyorsan kiderül, hogy a József Attila-kommentárban használatos verselemzői kategóriákat és fogásokat hasztalan próbáljuk e töredékre alkalmazni – hiszen az nem rendelkezik sem az időszembesítéshez szükséges temporális kontraszt szintaktikai jellemzőivel, sem pedig az önmegszólítás szinte kizárólagossá váló kései leleményével –, a mű mégis, vagy éppen emiatt újra és újra felkeltheti érdeklődésünket képei élességével és a hasonlatok szinte egyeduralomra törekvő használatával.

Az első versszak látszólag előzmény vagy későbbi visszacsatolás nélkül szinte azonnal önálló egységgé válhat, míg a második szakasz csillagképe folytatásra talált egyrészt a szöveget követő variációs töredékformában⁸, másrészt mint a József Attila-i vándormotívumok⁹ legtöbbje, egy nagyobb kompozícióba is beépül, kis változtatásokkal.¹⁰ A 11 soros az

⁶ József Attila összes versei 2. 1928–1937 Kritikai kiadás, Akadémiai kiadó, Budapest, 1984, 450. (566/a.)

⁷ Ld. Németh G. Béla: Az önmegszólító verstípusról; Még, már, most (József Attila egy kései verstípusáról) – In *Uó: 7 kísérlet a kései József Attiláról*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1982

⁸ Ld. 566/b. [Száz éjszakán...]

⁹ A tárgyról bővebben: Fehér Erzsébet: József Attila töredékei – In *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve*, Budapest, 1964, 177–191.

ön- vagy sorselemzés (analízis) ritka útját választja: az állapotrajzból kiindul s abból mindvégig ki nem lépő (személyes) jóslat a táj és lélek első egységbeli, baljós zordságára a második szakasz éji véres vadászatba torkolló képével felel. A bevezető nappali nyugalmas, bár élettelen tájat passzivitásából kiragadja, és látványos akciókba hajszoja a műben folyamatosan teret követelő, offenzív motívumkészlet. A vers tehát a személyes utópiának szemléletileg igen kései példája az életműben, mely nem történelmi- nem társadalmi értéktávlatban bontja ki a lírai én válaszlehetőségeit. Egyéb tekintetben a mű olyan gyűjtőpontnak vagy összegzésnek is tekinthető, melyben az utolsó korszak metaforatömörítéseket és jelöletlen átváltásokat tartalmazó, logikusan szerveződő magánvilága több jellegzetes alakzatával is képviselteti magát. Vagyis e műben mintegy feloldva és jól elkeverve találhatók meg a periódus megkülönböztetésére feltalált ismertetőjegyeink, a motívumrendszer egymástól szélsőségesen messzi tájolási pontjai. Ha így nézzük, az első versszak a „Száradok, törődöm”¹¹ témájára írt rögtönzés, hasonlatkavalkád, ami annak konzekvens, az empirikus felfogás által gyorsabban igazolható állapotrajzát itt allegorikus (a nyelvi utalás végső lehetőségeit kutató) tér/idő illúzióvá növeszti.¹² Az egybeolvasás szókincs alapú szükségességén túl rokon vonásaikat gyarapítja még a létmetafora állandósított ismétlődése, mely a fekvő alanyt (a ráneheződő világ, mint gond elnyomatása által szimbolikusan térbeliesült képzetet) át- és áthelyezi a versek különféle viszonylataiba. A mind-egyre horizontálisan felfogott én (mely a saját test és szellem e kizárólagosságán túl tartalmazza a fenomenológiailag érvényes tárgyiaságoknak egy implicit kényszer-perspektíváját is), a megelőlegezett halál szuicid grammatikájából kifolyólag a versbeli síknak egy olyan metszéspontján foglal helyet, amit nyugodtan nevezhetnénk a „védettség helyének”, illetve „rejtettségnek” is. A homok által ellepve, majd az éjszakába temetkezve eléri, hogy kozmológiai értelemben éppúgy egyesítse a még rá vontakozó világi utasításokat, evilági kapcsolatait (ezek persze itt már csak negatív tendenciákként érvényesülnek: közönyként, gyűlöletként), mint ahogy közel vagy otthon érezheti már magát „az istenekhez az égben és a holtakhoz a föld alatt.”¹³ A halálra sebző csillagok második versszakbeli képe pedig annak a fokozatosan kibomló metaforaláncnak egyik betetőzője, lehetséges utolsó üzenet-hordozója, mely az eget, a csillagokat, a vertikálisan felfogott világ legtermészetesebb hírnökeit vasként, fémként, fegyvergyárként vagy cellaként, kalitkaként stb., tehát mindenképpen és határozottan mesterséges és ellenséges alakulatként ábrázolja.¹⁴

A két versszak gyökeresen eltérő s egyesíthetetlennek tűnő képélménye felébreszti a formára vonatkozó különböző hipotéziseinket, az olvasásban való újrendezés (valójá-

¹⁰ Az [Ős patkány terjeszt kórt...] című vers (517.) negyedik versszakának második négy sora szorosan megismétli a motívumot. Az első négy sorban az éjszakai kép megjelenése és indokolása a költő szubjektum „hasztalanságából” származik. A költő, mint dögevő, „sakál” képe viszont máris vehető a töredékbeli „vad tartomány” ellenkező előjelű felvázolásának.

¹¹ (536.)

¹² A töredék fogalmazványai között olvasható a 'sivatag' szó is, amely az említett vers egyik kulcskifejezése.

¹³ Thomas H. Macho: A hiányzás botránya (Gondolatok a halál térbeli rendjéről) – In Dietmar Kamper – Cristoph Wulf (szerk.): Antropológia az ember halála után, Jósözveg Könyvek, 1998, 90. (Balogh István ford.)

¹⁴ Az ide tartozó versek magas száma itt csak a legismertebbek felidézését engedélyezi: Téli éjszaka, Elégia, Óda, Eszmélet stb.

ban: szétválasztás) mindig bizonyításra szoruló javaslatait.¹⁵ Azonban a feszültség nemcsak a vers összerendezett egységeit érinti: a műben a versszakok belső harmóniáját és kapcsolatát felborító ellentét feszül az affektusok, magatartásminták, motivációk és válassz-kísérletek között is (hogymást ne említsünk, nehezen illeszthető egy konzisztens személyiség-konstrukcióba egyszerre a közöny és a gyűlölet). A mindvégig szélsőségek között válogató nyelv olyan természeti logikát felrúgó képsorokban is szóhoz jut, mint az első szakaszbeli kiszáradás, majd az exitálás záróakkordot jelző tette, a vér bőséges kiárasztása. Ugyanígy az én felfüggesztésének alapvetően más fordulatait jelenti a homokkal való elfedés – az elapadás/eledés¹⁶ és az éjbe való kiáradást követő valószínű mozzanat, az elvérzés. Két dologban mégis egyeztethetőnek tűnik a vers merészen szét-tartó képisége: egyrészt a megállás és kontroll nélkül tárguló perspektivikusság tekintetében, melyet a hasonlat nyelvi szerepének túlhangsúlyozásával (a hasonló és a hasonlított közti egyeztetésekből mindenféle pragmatikus mozzanatot kizárva) sikerül elérni. Másrészt a József Attila-versekre jellemző korábbi eljárást – mikor az elme felfogóképessége és tudatosító munkája útján „annektálta” a táj egyes részeit, majd a lassan elérhető teljes teret – itt felváltják a környezet harcos terjeszkedését leíró igealakok, minek köszönhetően a természeti metaforák agresszíven visszahatókká válnak. De nézzük csak a nagyjából ekkortájt született Flóra-verseket! Azokban a totalizáló metaforikusság egyelőre még csak a női személyiség és a természet hiánytalan egymásrillesztésével, ráolvasásként állítja elő a vágyképet realitásként: „egész világom ege lettél...”¹⁷ Mindez rövidesen szuggesztívként tér vissza, a hajdani azonosítás kényszerítő elemmé válik (az ég ellenséges elemmentummá); negatív feltételezéseket sorakoztat: itt már konzekvensen összekapcsolja a későbbi, őt sújtó büntetést és a nő elmaradó közeledését: „Ha nem ölelsz, falsz, engem vernek / a fák, a hegyek, a habok.”¹⁸ Nem csoda hát, hogy a vizsgált töredékben a „szolga emberek” nem tartalmazza az eddig megszokott egyedüli kivételt, Flórát sem. Sőt, ami igazán feltűnő e darabban, az a szenvedéstörténet radikálisan egyéni „átélését” kísérő egyre erőteljesebb leválási kényszer, a személyes nehézségnek ontológiai-természeti értéktávlathelyezése, mindegyre kifejejtve egy azelőtt nagyon is magától értetődő fokozatot, a munkásosztály, a proletariátus, a „páriák” közösségében való megpihenés és feloldódás lehetőségét. A vers antiszociális dimenziói olvasásában is elkerülhetetlenek: a megszólaló énnel csak a „szolga emberek” állnak szemközt, mégpedig nem megosztó vagy kiválasztó értelembe. Tekinthe-e magát így másnak a befogadó, mint ezzel az énnel szembehelyezett tömeg (~ világ, rend, törvény) egy szegmensének, tulajdonképpen nem kívánatos sze-

¹⁵ Pl. Török Gábor főként stilisztikai-szemantikai fogantatású módszertani tanulmányában foglalkozik a témával egy másik vers (Már régesrég...) kapcsán. Ld. Török Gábor: Teljes vers-e, vagy töredék!? – In A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos közleményei 1973, 237–245.

¹⁶ Tegyük hozzá, hogy az „eledett kedvem, elapadt nedvem” sor által súlykolt mellékértelem a vers újraolvasásának egyik legérdekesebb irányát biztosíthatná: a megfelelő szó József Attilánál egyébként is szokásos keresése itt egy etimológiai alapú, filozófiai értelmű rejtett magyarázattal szolgál: a melankóliáért évszázadokon keresztül felelőssé tett (fekete) epe anagrammaként kinyerhető a szólásból, melynek alliterációs párhuzamosságokkal felerősített elsődleges értelme maga is leginkább egy kabbalisztikus – a jelek determinatív „logikájában” testet öltő részleges világmagyarázat.

¹⁷ Flóra (521.) 5. Megméressél! Vagy: „Flórám az én Amerikám.” – [Csak most...] (538.)

¹⁸ [Ha nem szorítsz...] (542.)

mélynek? A versnyelvnek ez a „barátságatlan” izolációja látenszen megvalósul a metatézisek, „összetételek”, a központozatlanságból adódó kérdéses áthajlások tobzódásában, melyek a mű magánértelmét, intencióit megnehezítve bocsátják közre.¹⁹ De mielőtt tovább haladnánk e kopár és végképp ellenséges tájon, állapítsuk meg, hogy nemcsak a magány és a betegség jól összefogott megjelenítését üdvözölhetjük versünkben (annak talán találnánk hasonló szintű megfogalmazásait), de van egy jelentősebb gesztus is: itt ér véget a számos műben nyomon követhető József Attila-i vadnak a szimbolikus vágója²⁰. Vagyis mindaz, amiről olvasunk, egyszerre várható és nem sejthető határpont, a vadászat vége.

Ez ellen vethető mindjárt, hogy a ’vad’ csak lényegében másodlagos szintaktikai pozíciókban, mint az alogikus hasonlítás fundamentuma szerepel. Érdemes viszont felfigyelni arra, hogy a vers többszörösen keretes és holisztikus nézőpontjának²¹ külön szólámát adja a ’vad’ szócska ismétlődő előfordulása. A szó mint „archimedeszi pont”²² vagy mint az őnmaga keletkezését a műben előadó entitás²³ felértékeli az ily módon összerendeződő trópusok versalakító tevékenységét. A ’vad’, egyszer melléknévi, másszor főnévi értelemben (mondattanilag is eltérő pozíciókban: jelzőként, majd alanyként), két ragadozó hasonlat alapjaként azt az átfordulást jelzi, mely valami lényeg-azonosságot észlel a közvetlen nyelvi jelenség és a lírai én valódi perspektívái között. Az alakzat versbeli helyzetéhez hozzátartozik az is, hogy először a befedő, ellepő homoktengert jelöli, egy ellenséges tárgyiságot, másodszer pedig a legsajátabbban, a halálban magára ismerő ént jelenetezi, és mindkétszer feloldja az én konvencionális (test)határait. József Attila e töredékben az írást (amit itt a hasonlat nyelvi megoldáskényszere példáz) jellemző lezárást és deskriptív kételyt (hogy mennyiben szólalhat meg e szavakon a halál, az idegenség, a sors vagy a jövő, ha van még olyan) úgy dolgozza fel, hogy metafizikai értelmű, szimbolikus cselekvéseivel már csak az (ige)idők befejezettségét és tranzitivitását (eltűnés) jelöli ki. Az átfordulás, a hasonlat valóra váltása annak olyan szimpla jelölő értékkel való felruházása, melyben az alakzat minden tagja végül referenciális bejelentésként foglal helyet: az idegenként észlelt jövőnek (az egyetlen be nem lakott időkategóriának), az én jövőbeni megjelenéseinek múltba vagy jelenbe fordítása, elsajátítása által. Ez mindig korlátolt tevékenység, hiszen a számtalan lehetséges kibontakozás-lehetőség közül az időnek és a személyiségnek csupán egyetlen lehetséges konfigurációját állítja. A hasonlat és a nyelv (nem ugyanaz-e itt?) eddig látott biztonságos, szűk terrénját mindjárt kitérítve azonban, ha körülnézve megpillantjuk a versben kibontakozó ontológikus-etikai viszonyok által elkerített valódi tájat, rezervátumot, a vad tartományt.

¹⁹ Ld. ide: Török Gábor: József Attila-kommentárok, Gondolat, Budapest, 1976, 295–306.; Szőke György: A (költői) szó jelentésének átbillenése – In: Újraolvasó, Tanulmányok József Attiláról, Anonymus, 2001, 42–45.

²⁰ Minderről részletesen beszámol: Pálfi Ágnes: Hová vezetnek a „vadnyomok”? (Bartók Cantata profanájának motívumai József Attila költészetében) – In Újraolvasó, 186–208.

²¹ Többek között az első és utolsó sorban szereplő nap-éjre gondolunk itt, a négy alapelem (sorrendben: föld, tűz, levegő-éj és víz-vér) megjelenésére, a flora-fauna-humanitas versbeli hármasságára stb. Mindezek, a tudatos megszerkesztést valószínűsítő szempontok vethetők a töredék(ek) egyszerűsítő vagy széttagoló olvasása ellen.

²² Ld. József Attila: Irodalom és szocializmus 119.

²³ Uo. 122.

Ez pedig nem más, mint a 'vad'²⁴ legsajátabb tartózkodási helye, mely ugyanakkor veszeljes terület is számára, az otthonosság által kialakított ismerőség fokozatainak és a rá leselkedő idegenségnek az állandó metszéspontján. A 'vad' a Merleau-Pontynál használatos értelmében²⁵ egy olyan diakritikai rendszer alapja, mely a megszólítás általi bejárás aktusával az én határait a másik felismerésének és kijelölésének céljára „hajszolja”. „A 'vad' – állíthatjuk összefoglalólag – nem más, mint a sajátban eleve ott rejlő idegen, mely egyszersmind megnyitja az utat a sajáton kívül eső idegenhez is. (...) A 'vad tartomány' megléte teszi lehetővé, hogy a sajátunkban is idegenek maradjunk, s így soha ne engedjük bezárulni magunk előtt azt az utat, amely a sajátunkon kívüli idegenhez vezet.”²⁶ Nyomon követhető a versben az az egyetemes vagy általános feleletkényszer, mely voltaképpen az énen kívül minden idegenséget a másik fenyegető megnyilvánulásának titulál már, akár a nyelv másikát is. A 'vad' énnel *önvér s közöny* közt megoszló figyelme tud ugyan a normatív életkontrollnak korábban a renddel, törvénnyel azonos primátusáról, de autonóm válaszkísérletében nem követi pontról-pontra utasításait. A rendnek, az erkölcsnek, a parancsként is érthető külső meghatározásnak (mely belső feleletre vagy követésre szólít fel) a megkerülése, megfelelni-képtelensége a kései versek ki nem mondott imperatívusza, egyfajta „ne légy fegyvelmezett!”. A megszólítható vagy ráhallgató köz nélküli közlésnek ez a mintája nem elutasításból ered, hanem a köz részlegességéből és a vers egészelvűségéből adódó diszharmóniából. Amennyiben „a mondásnak mindig másikért való értelme van” (Lévinas), akkor e töredék egyedül, mint fordítottjaként előadott, inverz kérdés nyerhet értelmet: a meghallgatás elutasítása valójában felerősítése egy ideális(abb) befogadóközege kialakítására vonatkozó igénynek.

Az elvadult én (kétszeresen is: hiszen „vad homok” lepte el és faj-species szerint is vad) utolsó kérdése a nyelv kísérő vagy támadó voltának kiderítésével foglalkozik. Az én, aki nem más, mint a nyelv által körülhatárolt és állandóan „inzultált” alak, próbál valamit sajátjaként megnevezni e tartományon belül, azonban a külön életet élő hasonlat lassan és módszeresen eltulajdonítja ellenőrző feladatkörét. A második versszakban pedig, az irányítást végleg magához ragadva a grandiózus hasonlat (és a terjeszkedő metafora) túlten-

²⁴ És a 'vad' etimológiailag bizonyíthatóan először a levadászott állatot, zsákmányt (venado) jelölte. Később jelentésszűküléssel a vadászművészet (arte venatorio), és a leginkább eszményi zsákmányt jelentő szarvas (venado) jelölőjévé vált. (erről ld. José Ortega y Gasset: Elmélkedés a vadászatról, Európa Könyvkiadó, Bp., 2000, Csejtei Dezső ford., 77.) Itt ér össze a József Attila-metaforika több szála: egyrészt az önvérébe terülő vad a korábbi versek szökkenő, futó és „vadnyomokat” hagyó nemesvada, másrészt a büntetés-szuggesztíóból eredő mártírszerep képletes hordozója. E meglátás az utókor felfogásában is rögzült: pl. Fejtő Ferencnél harcban eleső ifjú bajtárs J. A., Pilinszky-nél a szenvedés oltárán felajánlott ártatlan áldozat, és Vas István is „a győzelem vértanúságát” emlegeti (a sor hosszan folytatható). Láthatjuk, hogy a kétféle (és nyilván még többféle) szerep-tulajdonítás az eredeti összevonás visszabontása alapelemeire.

²⁵ József Attila költészetének direkt, sokszor látványos vonzódása a fenomenológiai jellegmeghatározás poétikailag elképzelhető formáihoz lehetővé teszi, hogy a XX. századi filozófiai fenomenológia legjelentősebb „etikai” vonatkozásaival (pl. a 'vad' korántsem szofista egybeesésen alapuló fogalmával) egyeztessük.

²⁶ Ld. Tengelyi László: Élettörténet és sorseseemény, Atlantisz, 1998, 132–133.

gésével az én vagy élő központ nélküli mondás tragikus esetét celebrálja²⁷. A hasonlat, mint a mondaton belüli mesterséges valóság (nem a világ, hanem a nyelv sajátja), megkettőzés, végleg elorozza a reális megoldás lehetőségét, az életvilágbeli feloldás pozitív önbiztatását.²⁸ Bárhová nyúl tehát az én, a nyelvben megmutatkozó idegenség (mint sors, jövő vagy halál) egyre ismerősebb konklúzióival szembesül. A világ, mint valóságrészek elérhetetlen, közölhetetlen sokasága lassan egygé válik a mű, mint kiismert, belülről átvilágított, megalkotott egész „töredékével”. A betegség és az ihlet időben és intenzitásban különböző, végeredményükben hasonlíthatatlanok, ám mégis analóg struktúrákban jelentkeznek: egy valóságnyi tény felnövekszik és eltakarja a kimaradtakat, amint azt József Attila esztétikai írásaiban nemegyszer kifejti. A világ eleve egy fundamentális, művésziileg megragadhatatlan egész mintázatát adja, csakis a szemléletnek a valóság tényein keresztül redukciójával válhat élménnyé, észleltté egyáltalán. Utolsó éveinek próbálkozása és tragikus kísérlete tehát az, hogy a műalkotásban egészzé növelt, „világhiányt” előidéző és kizárólagos valóságdarabot a veszendő és sérült én otthonává tegye. Ez pedig a saját és idegen, rész és egész feszült és végletes viszonyában túlmutat azon a szövegbe zárt, esztétikummal lehatárolt, műimmanens modernség tudaton, mely írásai alapfeltételeként rendelkezésére állt, s feloldása (később) már-már a művészetet a saját legszélsőségebb formái felé megnyitó, a test, a sors, a magánvilág, az élettörténet és a személyes szükségletek átalakítását célzó radikális irányzatok keretein belül képzelhető el.

A vers, a műalkotás, mely egy olyan episztemiológiai pontot jelölne, ahol egy ismerős-saját, bensőségessé lett vagy tett tény körében megváltozik a környező dolgok riasztó idegensége, egyre inkább a tárgyakkal s a világgal kialakítható viszony végső lehetetlenségéről beszél az utolsó egy-két évben. A forma még láthatóan kiegészül, elnyeri díseit, de itt valójában már szinte minden kijelentés egy kapcsolódásra képtelen „egésztelen rész” kivetülése, töredék. Vizsgált művünk és a kései költészet dermesztő kettőségét (a 'te' ürességén túl) a 'vad' énnel az egyszerre célra törő és úzótt, bénult memóriája adja. Ki vadász le végül kit? – kérdezhetjük. Mert az kétségtelen, hogy e rövid vers 11 sorában elkövetkezik ama „jugarse et lance”²⁹ pillanata, mikor az én, még ha töredékes és halálra sebzett formában is (az éj és a kiömlő vér immateriális egyesülésekor) elejti a rá váró teljes idegenséget, végzetet. A második versszaknak az ént az éjbe kapcsoló nagy képe egyben a mű legemlékezetesebb lírai csúcspontja, a megfordítás másodperce is. Az én és a másik, mint sors és halál „helycsereje”, végső szétválasztásának lehetetlensége egy heterogén, de fennálló jelenvalóságban (a vad tartományban; a személyesség legkevésbé érzékelhető, kitün-

²⁷ Itt minden bizonnyal a nyelvnek és a betegségnek azzal a bonyolult összefüggésével van dolgunk, melyet pl. Susan Sontag a betegségről való beszéd társadalmi alapjait képező háborús metaforika és a hozzá kapcsolódó, szerepkényszerként kezelt stigmatizációs szokások kapcsán leír két nagy hatású művében (A betegség mint metafora; Az AIDS és metaforái). Főként, mert szerinte az elmebaj, a neurózis a XX. századi érzékenység betegsége, „művészbetegség” (hasonlóan a XIX. századi tüdőbajhoz), vagyis számos alkalommal explicite a nyelvben, előttünk testet öltő eltérés.

²⁸ Megjegyezve, hogy a másik „végről”, a rímképlet és a költemény utolsó szava (*kinyúlva*) is automatikusan az elkerülhetetlenség afféle fonetikus allúzióit erősíti fel, melyek a Költőnk és kora vagy Az árnyékok... temetői látképet rajzoló, téveszthetetlen hangzásvilágával baljósan csengenek egybe.

²⁹ Vadász kifejezés, melyben a 'lance' egyszerre jelent lándzsát, dárdát, (itt: vastórt) és kedvező pillanatot, alkalmat. Ld. José Ortega y Gasset im. 57.

tetett helyein) elkezd az ihlet idegenjébe szakadt én pillanatait rögzíteni, visszamenőleg. Az ihlet ostromában (az offenzív tartalmú igék valódi túlsúlyában) álló pedig felfigyelhet a környező világ teljes, ránehezülő hiányára, a sötét semmire, a vers napfogyatkozására³⁰. Emlékezzünk, úgy kezdtük, hogy „mikor meghalt, nem volt semmije.” Nem pontosabb-e, ha úgy értjük ezentúl: igen, hisz itt már majd’ minden az övé.

A TÖKÉSEK HASZNÁRÓL

³⁰ Az [Eszttikai töredékek] (i. m. 302.) és az Irodalom és szocializmus (i. m. 120.) vissza-visszatérő definíciója az ihlet mibenlétének leírásakor.